

دہستان دیرہ غازی خان دی سرائیکی نثری روایت: ہیک جائزہ

A CRITICAL REVIEW OF SIRAIKI PROSE TRADITION IN DERA GHAZI KHAN REGION

Shabana Bukhari

Ph.D Scholar,

The Islamia University, Bahawalpur

شبانہ بخاری

پی ایچ ڈی اسکالر

دی اسلامیا یونیورسٹی آف بہاول پور

Dr. Muhammad Mumtaz Khan,

Associate Professor,

Department of Saraiki,

The Islamia University, Bahawalpur

ڈاکٹر محمد ممتاز خان

ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ سرائیکی

دی اسلامیا یونیورسٹی آف بہاول پور

ABSTRACT

The Dera Ghazi Khan region comprises two districts: Daman, which includes the districts of Dera Ghazi Khan and Rajanpur, and Thal, which covers the districts of Layyah and Muzaffargarh. In prose, prominent novelists from this region include Ismail Ahmadani, Javed Asif, and Irshad ul Asar Jafri. For short story writing, notable figures are Aslam Aziz Durrani, Ghazala Ahmadani, Ahsan Wagha, Amir Faheem, and Bushra Qureshi. The field of research and literary criticism features esteemed scholars such as Aslam Rasulpuri, Dr. Shakeel Patafi, Jamshaid Ahmad Kamtar, Akram Qureshi, Dr. Tahir Tounsi, Dr. Mehboob Tabish, Dr. Hameed Ulfat Malghani, Dr. Muzammil Hussain, Dr. Gul Abbas Awan, Dr. Mehar Abdul Haq, Dr. Sajjad Haider Pervaiz, and Dr. Mureed Arif.

In the Dera Ghazi Khan region, sub-literary hubs such as Rasulpur, Taunsa, and Layyah make substantial contributions to the cultural landscape, supported by numerous active literary organizations. The literary scene in Dera Ghazi Khan enjoys a unique and prestigious status within the broader Saraiki region.

Keyword: Daman, Dera Ghazi Khan, Rajanpur, Ismail Ahmadani, Ghazala Ahamdani, Ahsan Wagha, Bushra Qureshi.

دہستان دیرہ غازی خان دے چارکھ بن۔ میندے وچ خود ”دیرہ غازی خان، ضلع راجن پور، ضلع لید تے ضلع مظفر گڑھ“ شامل بن۔ کہیں وی دہستان دے تنقیدی ویوے تے دہستان دی ادبی ریت روایت کنوں پہلے لازمی ہے جو لفظ ”دہستان“ دے معنی تے مفہوم کوں سمجھیا ونجے۔

دہستان دا لفظ عربی زبان دے ثلاثی مجرد دے باب کنوں اسم مصدر (ادب) جیڑھا جو اردو بطور حاصل مصدر دے الف کوں سٹن نال تے آخر وچ فارسی لافظ (ستان) لاوان نال سامنے آئے۔ ”دہستان“ دا لفظ پہلے پہل 1284ء کوں ”عشق نامہ“ وچ ورتیا گئے۔

”دہستان: (ف۔ مذ) مدرسہ، مکتب، پرائمری سکول، ابتدائی مدرسہ۔ ۲۔ کہیں گروہ یا جماعت دا خاص انداز فکر و خیال۔“
(1) ”دہستان (دب۔ استان) (ف۔ مذ) مدرسہ، مکتب۔“ (2) ”مولوی نور الحسن نیر لفظ ”دہستان“ کوں معانی تے مطلب دے علاوہ شعری دلیل نال پیش کیے۔ انہاں دے مطابق دہستان (ف۔ اصل وچ ادہستان) مذکر، مکتب، مدرسہ، شور۔“ (3)

ایں آئی بحث توں معلوم تھیندے جو ”دہستان“ کہیں مکتب فکر و خیال دا ناں ہے۔ او مکتب جیندا کوئی نظریہ تے فکر ہووے۔ ایویں ”تنقیدی دہستان“ آتے ”شعری دہستان“ وی وکھو وکھ بن۔ جیویں ”دہستان دلی“ تے ”دہستان لکھنؤ“ دا ہک اپنا اپنا نظریہ ہئی فکر ہا۔ تنقیدی ادب وچ مولانا نیاز فتح پوری دا اپنا ”دہستان“ ہے آتے مولانا الطاف حسین حالی تے مولوی محمد حسین آزاد ہک اپنا نوکیلا تے وکھرا ”دہستان“ ہے۔ ”دہستان دیرہ غازی خان“ کوں چار حصیاں

وچ تقسیم کیٹا گیا ہے۔ خود ”دہستان دیرہ غازی خان“ نظم تے نثر دے حوالے نال ہک تاریخی ”دہستان“ ہے۔ ایندے علاوہ ”راجن پور، لیہ تے مظفر گڑھ“ وی ”دہستان دیرہ غازی خان“ دا حصہ ہن۔

دیرہ غازی خان دی دھرتی شخصیات تے تمنا تے اعتبار نال اپنا نشانہاں رکھدی وی ہئی تے رکھدی وی ہے۔ مذہبی تے سیاسی حوالیاں نال اتھوں دیاں کئی شخصیات برصغیر پاک و ہند دی تاریخ وچ اپنی سہری تاریخ رکھیندیں۔ مذہبی حوالے نال کئی مکاتب فکر اپنی سُچاں آپ ہن۔ جیوں جو تونہ شریعت وچ ”خواجہ سلیمان، شاہ تونسوی، دیرہ غازی خان ملاقاتد شاہ، شاہ صدر دین وچ صدر الدین شاہ، تونے دے مضافات وچ علاقہ دائرہ دے دین پناہ سین، وستی سندیلہ دے خواجگان، ماٹے احمدائی وچ محمد یار شاہ قریشی الہاشمی تے ہزند وچ خواجہ محمد عاقل جوگیدے خانوادہ دامکتب مذہبی تعلیم پاروں اپنی نوکیلی سُچاں رکھیندے۔ لیکن دنیاوی تے ادبی و علمی حوالے نال ایں وسوں دی تاریخ ہوں دیر نال سامنے آئی ہے۔ ایں پاروں سرائیکی وسیب دے نثری ادب بارے ڈاکٹر طاہر تونسوی لکھیندے:

”سرائیکی زبان تے ادب دا نثری سرمایہ ہوں گھٹ ہے۔ ابتدائی دور وچ اُردو دا وی ایہو حال ہا۔ شعری سرمایہ تاں ہوں ہا پر نثری سرمائے دے پاسے گھٹ توجہ ہئی۔ سرائیکی وچ شاعری کرڻ والیں دی تعداد کئی نہیں وچ سگیندی۔ ایندے مقابلے وچ نثر لکھن آکھیں دی تعداد انگلیں تے شمار کیتی وچ سگیندی ہے۔ پچھلے ڈاھ بارھاں سالوں توں نثر دو توجہ ڈتی گئی ہے۔ ایندی بنیادی وجہ ایہ ہے جو تعلیم یافتہ لوکیں سرائیکی لکھن شروع کر ڈتی ہے۔ ایں طرعاںوں ڈوجھیں زبانیں دے نال نال سرائیکی دے نثری ادب وچ وی ڈہنو ڈینہ اضافہ تھیندا پئے۔“ (4)

دیرہ غازی خان دی مذہبی، سیاسی تے جنگی تاریخ ریزیہ دی صورت وچ آتے قصہ، قصولی دی صورت وچ ہک سینے کنوں سینے تائیں منتقل تھیندی رہ گئی۔ مقامی من داریں، سرداریں، جاگیرداریں عوام کول ہمیشہ علم دے سوجھلے کنوں ہوں پریں ہوں رکھیا۔ ات واسطے ”دہستان دیرہ غازی خان“ دی کوئی ادبی تاریخ سامنے نہ آسگی۔ ایہہ دیرہ غازی خان دے لوکیں دی بدنصیبی تے محرومی نہیں جڈاں جو ایہ ہک سوچا سمجھیا اتصال ہے۔ نیاں دیرہ غازی دی مٹی وچ جتنی زر تیری ہے تے جتنا دیرہ غازی خان دے لوک باصلاحیت ہن ایہا ادب انٹرنیشنل زبانوں دے ادب دا سیدنگا ہوندا تے قد کاٹھ آتے اپنی ویدیا پاروں کہیں کول ملن وی نہ ڈیندا۔ کیوں جو سرائیکی زبان اپنی قدامت اتے اپنی لغات و لفظیات پاروں ایہہ جیڈی وڈی زبان ہے ایندے بلکہ لفظ دے اعراب بدلن نال او بلکہ لفظ اپنے اپنے وکھرے معنی ڈیندے۔ مثال دے طور تے ڈو حرفی لفظ (پ+ٹ) دے معانی ڈیکھو:

پَٹ: زبر نال (کھل، بس، ٹوک مذاق دے معنی ڈیندے۔)

پِٹ: زیر نال (بُڑیا ہویا، سلھڑیا ہویا، گنڈھیل، ملیا ہویا، چمنیا ہویا دے معنی ڈیندے)

پُٹ: پیش نال (گنگ، بے آواز، گل گھٹیا ہویا دے معنی ڈیندے)

انھاں ترائے لفظیں نال سرائیکی زبان دی قدامت تے وسعت دا اندازہ لانا وچ سگیندے۔ ہر وڈی زبان دی سُچاں تے پچھان اوندے لفظیات کنوں تھیندی ہے۔ دنیا دے فلسفی ماہرین دی وی ایہا رائے ہے جو جنہیں زبان کنیں لفظیات دا خزانہ ہوندے اوں زبان وچ فلسفہ تے ادب زیادہ مؤثر بیان تھیندے۔

برصغیر وچ لکھت پڑھت دا کم انگریز دور وچ زیادہ سامنے آئے۔ ایں کان برصغیر دین مادری زبانیں دے ادب دا زیادہ تر نادر حصہ یورپ دین

لائبریریوں وچ محفوظ ہے۔ شہیت ایں کان علامہ اقبال ایں ڈکھ اظہار اپنے ہک شعر وچ کہیتے:

مگر وہ علم کے موتی کتابیں اپنے آبا کی

جو دیکھیں ان کو یورپ میں تو دل ہوتا ہے سپارا (5)

انگریز مصنفین دا ادبی تے تاریخی کم انھان دی مادری زبان اُتے کجھ رومن زبان وچ مدے۔ انھان مصنفین دالیہ کم برصغیر وچ پہلی سچھہ دا کم ڈیندے۔ ”دبستان دیرہ غازی“ تنقید، تحقیق تے نثر دا موہری کم تاریخ دے حوالیاں نال منظر عام تے آئے۔ جیندا منڈھ وی انگریز مصنفین پدھا ہا۔ سب کنوں پہلے 1815ء کوں برطانیہ ایسٹ انڈیا کمپنی دے (Mount Stuart Elphinstone: 1779-1859) ماؤنٹ سٹورٹ ایلفنسٹن پڑاں اپنی کتاب “An account of the kingdom of Caubul, and its dependencies, in Persia, Tartary, and India” لکھی تاں ایں کتاب وچ دیرہ غازی خان دے حوالے نال نادر معلومات وی درج کتیاں۔ جیندے وچ بلوچ قبیلیں دے سردارانہ منصب، ادب، زبان دے درگھام، رسم رواج تے علاقائی زبان وثقافت دی قدامت تے ایں وسیب وچ بلوچ قبیلیں دے دانش مندانہ اقدام تے بھرپور روشنی پاتی گئی ہے۔ ایندے بعد 1833ء کوں بلوچی زبان دے حوالے نال اینن (Anon) اپنی کتاب (Nouveau Journal Asiatique ou Recueil de Memoires) رومن بلوچی وچ لکھ کر چھاپی۔ ”دبستان دیرہ غازی خان“ دے منڈھلے نثری ادب بارے محمد شہزاد سوزانی اپنے مقالے وچ لکھدن: ۶:

ترجمہ: ”1869ء وچ انگریز مستشرق بہڈ ڈاساک بروس (Bruce 1840-1926 Richard Isaac) ہک کتاب ”نوٹس آن دی دیرہ غازی خان ڈسٹرک اینڈ اس بارڈر ٹرانز“ انگریزی زبان وچ لکھی۔ ایں کتاب کنوں مدد گھنیں ہونیں مقامی ہندو ایجنڈا اسسٹنٹ کمشنر رائے بہادر لالہ، نورام 1872ء وچ پہلی واری اردو نثری تاریخی تصنیف ”گل بہار“ چھپوائی۔ جیندے وچ زیادہ تر بلوچ قبائل دا ذکر ہے۔“ (6)

دیرہ غازی خان دے سوں بارے انگریز مصنفین موہری بلوچ قبائل دی تاریخ تے ادب کوں سانجھن دی کوشش کیتی ہے۔ ایں پاروں انگلش اتے رومن زبان وچ بلوچی زبان تے ادب دے بارے زیادہ ذکر مدے۔ جیویں سی۔ ای۔ گلیڈسٹون ((C.E. Gladstone 1974) کوں بلوچی رومن زبان وچ "A Text book of the balochi language" چھپوائی۔ انھان دے بعد دیرہ غازی خان دے ڈپٹی کمشنر لانگ ورتھ ڈیز "The Baloch Race: A Historical and Ethnological" چھپوائی۔ انگریز حکومت دے دوران سرانیکی وچ پہلا قاعدہ قاضی فخر الدین راضی لکھی۔ ایں سرانیکی قاعدے دے بارے ڈاکٹر مجاہد حیدر پرویز لکھدن:

ترجمہ: ”قاضی فخر الدین راضی، ہوریں ملتان بولی (سرانیکی) دی کتاب ”ملتان قاعدہ“ 1893ء وچ چھپوایا۔ جیندا پوتھا ایڈیشن انھان دے پتر دیرہ غازی خان کنوں 1978ء کوں چھپوائے۔“ (7)

قاضی فخر الدین راضی سرانیکی زبان دے مخصوص حرفیں دیاں علامتاں وی وضع کیتیاں ہن۔ ایں زمانے کنوں سرانیکی زبان بارے کئی سوچواں سامنے آئے جنھاں اپنے اپنے دبستان فکر دی طرفوں سرانیکی دے مخصوص حرفیں تے کم شروع کر ڈتا ہا۔ ایں زمانے بہاول پوری اتے ملتان دے دانش وراں سرانیکی زبان دے لفظاں کوں فارسی رسم الخط وچ لکھن شروع کر ڈتا ہا۔ ایں مسئلے دی بحث پاروں مزید ڈاکٹر مجاہد حیدر پرویز لکھدن:

ترجمہ: ”ایں مسئلے دے حل دی پہلی کوشش دیرہ غازی خان دے قاضی فخر الدین راضی کیتی۔ انھان 1893ء وچ سرانیکی زبان دے مخصوص حرف وی وضع کیتے اتے انھان حرفیں کوں انھان اپنی مختلف کتابیں وچ ورتیا وی سی۔ انھان اپنی کتابیں سانگے خط نستعلیق کوں پسند کیتا۔ مگر انھان دی کوشش کوں کامیابی نہ مل سگی۔ انھان دے چھی مخصوص حرفاں وچ مفرد تے مرکب حرفاں دیاں ڈوہیں شکلاں موجود ہن۔ پر آپ نے خواجہ فرید دے مقرر کردہ (ک) کوں اپنی حرفاں وچ شامل نہ کیتا۔“ (8)

منڈھلے دور وچ سرانیکی زبان وچ بہاول پوری تے ملتان زبان دیاں آوازاں فارسی زبان دی لکھت کنوں کجھ وکھریاں ہن۔ منڈھلے زمانے اتھوں دے مسلمانیں ایں گالہ دی سروں پرواہ نہ کیتی۔ اپنی زبان دینیں مخصوص آوازاں کوں قریب الحرف فارسی حرفاں دی شکل وچ لکھن پئے گئے۔ انھان اپنی

لکھت پڑھت دیاں آوازاں دے دارومدار کول لکھن پڑھن والیاں دے عقل تے چھوڑ ڈتا۔ سرائیکی زبان دیاں منڈھلیاں کتاباں ”سیفل نامہ“ (لطف علی بہاول پوری) تے ”یوسف زہینا“ (عبدالرحیم اُچوی) آتے ”ابیات علی حیدرملتان“ فارسی حروف وچ لکھیاں گیاں۔ انھاں کتابیں دے نامقبول ہون پاران ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز ہوبریں لکھن:

ترجمہ: ”مقامی آوازاں سانگے علیحدہ نشان نہ ہون پاران ایہ کتاباں فارسی رسم الخط وچ لکھیاں گیاں۔ تاہوں ایہ عوام کنوں درست تے صحیح طریقے نال نہ پڑھ سگیندیاں ہن۔ ات واسطے سرائیکی حروف دی تحریک وجود وچ آئی۔ خواجہ فرید دا دیوان چھپن لگاتاں آپ ”ظ“ والا نون ایں شکل (ن) وضع کیتا مگر آوازاں دی مکمل تشکیل سانگے کچھ بیا وقت نہ کڈھ سکے۔ (9)

سرائیکی زبان تے ادب پاران قاضی فخر الدین راضی دا ایہ موہری کم بھاگ وندنا بت تھیا۔ انھاں دے بعد انگریز مصنفین جنھاں وچوں قابل ذکر ناں اینڈریو جیکس، ایڈورڈ ابراہن، جیمز لسن، رچرڈ فرانس برٹن، جارج ابراہام گیری سن، ایچ ٹی لمبرک، ڈاکٹر کر سٹو فر شیکل آتے یوانے سروف دا ہے۔ جنھاں وچوں قابل قدر کم ایڈورڈ ابراہن دی ”اے گلاسری آف ملتان لیٹریچر“ جیڑھی 1881ء کول لاہور کنوں چھپی اتے ڈو جھاکم اینڈریو جیکس دی ”ڈکشنری آف بنگلی آر ویسٹرن پنجابی 1900ء وچ لاہور کنوں چھپ کر سرائیکی زبان داسل بنی۔

ایہ تحقیق درست ہے جو ”دبستان دیرہ غازی خان“ وچ موہری علی تے ادبی کم تاریخ اتے سیرت نگاری دے حوالے نال سامنے آئے۔ جیڑیں جو رائے بہادر لالہ بہترام دی تصنیف ”گل بہار“ تے منشی حکم چند دی کتاب ”تواریخ دیرہ غازی خان“ دی تاہت پچار پھیلے وی کیتی گئی ہے۔ البتہ 1909ء وچ اللہ بخش ملغانی بلوچ دی قومی زبان (اردو) وچ لکھی ہوئی کتاب ”کشف الصدور فی زیارۃ القبور“ سامنے آئی 1915ء کول سردار اسلم خان ملغانی دی ناول ناکتاب ”سیر دیہات“ دے نال نال اردو زبان وچ چھپی ہے۔ ایں کتاب بارے انھاں دے پوترے ذکاء اللہ خاں انجم ملغانی لکھن:

ترجمہ: ”سردار اسلم خان ملغانی بلوچ انگریز استعمار تے تمن داری نظام دے سخت مخالف ہن۔ انھیں برطانیہ دی مقبوضہ کالونیاں کول آسٹریلیا وغیرہ دی طرز تے ہندوستان وچ اپنی حکومت دا تصور پیش کیتا۔ ہک ”سیلف گورنمنٹ“ وی لکھی۔ جیندے اتے برطانیہ حکومت پابندی لاڈتی ہئی۔ ایں کتاب لکھن دی سزا وچ سردار اسلم خان ملغانی کول امرتسر بدر کیتا گیا۔ امرتسر دے قیام دے دوران انھاں حکیم معراج الدین دے اخبار ”المعین“ تے ”الوکیل“ وچ بطور ایڈیٹر کم کیتا۔ ایں ادارے دی طرفوں 1915ء کول انھاں دی کتاب ”سیر دیہات“ چھپی۔ (10)

سرائیکی زبان و ادب دا نثری کم جیندے وچ وئکیاں دے طور تے افسانہ، ناول، انشائیہ، ڈرامہ تے تنقید اتے تحقیق آندے ہن ہوں دیر نال سامنے آئے۔ ایہ ساری کاہلی تے سستی سرائیکی ادب کول کوئی پلیٹ فارم مینا نہ ہون پاران اتے اشاعتی اداریاں دی قلت دے سبب ہئی۔ ”دبستان دیرہ غازی خان“ توں سرائیکی نثر دی خدمت اتے ارتقاء سانگے جیڑھے اجوکے اتے کھوکھو کے نثر نگاراں بھر پور خدمت تے کوشش کیتی ہے انھاں دبیں لکھتیں تے کتابیں اتے تحقیقی و تنقیدی نثری کم دی تندر کھ لیں ہے۔

احن واگھا (۳ نومبر 1949ء) سرائیکی زبان تے ادب دے ماندھے نثر نگار ہن۔ انھاں دا پہلا افسانوی مجموعہ ”تھل کرن دریا“ اگست 1980ء کو پھیلے۔ تقریباً ”دبستان دیرہ غازی“ وچوں چھپن والا ایہہ ڈو جھاک افسانوی مجموعہ ہے۔ انھاں دی ڈو جھی کتاب ”آدی واس“ 2002ء کول سرائیکی ادب وچ ودھارے دا سبب بنی ہے جیڑھی جو کہانیاں تے مشتمل ہے۔ ”دبستان دیرہ غازی خان“ دی طرفوں ”سبھا افسانوی مجموعہ“ ”پیار دیاں ٹنگاں“ دے نال نال 1938ء کول ڈاکٹر محمد علی احمدائی دا منظر عام تے آیا۔ جیڑھا فقط 24 صفحیاں مشتمل ہا۔ اعجاز ڈیوی (1938ء تا 2013ء) سرائیکی ادب دے ماندھے لکھاری تھی گدہ بن۔ 1990ء کول انھاں ”سرائیکی اکھاٹاں“ دی کتاب ترتیب ڈے کرائیں چھپوائی۔ ایہ کتاب سرائیکی اکھاٹاں اتے انھاں دی تشریح تے مشتمل ہے۔

اکرم قریشی (27 دسمبر 1939ء، 2008ء) اپنے ”دیستان ماہ احمدائی“ دی طرفوں 1989ء کوں ”علم عروض“ تے مشتمل کتاب لکھی۔ ایں کتاب وچ شاعری دے اوزان تے بحر شامل بن 1990ء کوں انھاں دی کتاب ”شاعری دا فن“ چھپ کر سامنے آئی جیندے وچ شاعری دیاں ونکیاں (صنفاں) تے بھرپور تبصرہ کیتا گیا آتے نمونے دے طور تے شاعری دی ونکیاں دیاں مثالوں وی پیش کیتیاں گیاں۔ ”خواب تنقید شیشہ“ (علمی تے تنقیدی بحث) 1995ء کوں چھپی ہے۔ ”محرّف دیوان فرید“ (تنقید تے تحقیق) تے مشتمل خواجہ فرید دے کلام دے متن پاروں ہک اہم کتاب 1995ء کوں چھپی۔ ایہ کتاب قیس فریدی دے مولفہ ”دیوان فرید“ دا مبعوط آنت ہے۔ ”مسخ دیوان فرید“ (تنقید تے تحقیق) 1995ء کوں منظر عام تے آئی ہے۔ ایہ بحث خواجہ فرید دے دیوان بعنوان ”اکھیا خواجہ فرید نے“ مرتبہ آصف خاں لاہوری دے کم دا بھرپور جائزہ ہے۔ ایں بحث وچ آصف خاں لاہوری کوں ہک منتعصب لکھاری دے طور تے گھدایا گیا۔ اکرم قریشی دا ”ادبی مقدمہ“ (تنقید تے تحقیق) 1995ء کوں چھپیا۔ ”فریدی دیوان عروضی میدان“ وچ (خواجہ فرید دیاں مستعملہ بحراں) تے بحث کیتی گئی ہے۔ اکرم قریشی دی ایہ کتاب 1997ء کوں منظر عام تے آئی ہے۔ کتاب ”ادب تے عروض“ شاعری دیاں بحراں تے مشتمل 1997ء کوں چھپی۔ ”دیوان فرید فن عجیب“ خواجہ فریدی شاعری دا فنی مطالعہ 1999ء کوں چھپیا۔ جیہڑا ایٹنی انفرادیت پاروں ہک اہم رسالہ ہے۔ اکرم قریشی دا ہک اہم رسالہ ”موسیقی دا فن“ (گاؤں دے گرتار) موسیقی دے فن تے بھاریوں بحث ہے۔ انھاں دے ایں رسالے دا سن اشاعت 2000ء ہے۔ کتاب ”خواجہ فرید تہذیب و ثقافت دا ہمالہ“ (کلام فرید داکلری جائزہ 2001ء کوں چھپی ہے۔ رسالہ ”مائے دی پنج سو سالہ ڈائری تاریخ“ تے تحقیق تے مشتمل 2002ء کوں سرانیکی ادب دا حصہ بنی۔ ”دیوان فرید دا تقابلی جائزہ“ (تنقید تے تحقیق) تے مشتمل خواجہ فرید دے متن بارے ہے۔ خواجہ طاہر محمود دے مولفہ دیوان ”دیوان فرید بمطابق نسخہ ہائے قدیم“ دا مبعوط نثارا ہے۔ جیہڑا جو 2002ء کوں منظر عام تے آئے۔ کتاب ”اُستاد شاعری“ (شاعری دا علم) یکم مئی 2004ء کوں چھپ کر ایں سامنے آئی۔ اکرم قریشی سرانیکی ادب دے ماندے نقاد، ماہر فریڈیات، ماہر لسانیات آتے ماہر علم عروض بن۔ انھاں سرانیکی دے نثری اتے منظوم ادب کوں سونے سنواں بناؤں دی خاطر پہلے پہل تنقید دی بنیاد رکھی ہے۔ انھاں دی مقننہ تنقید دی پراڈوپورے سرانیکی وسیب دے ادب دا اعلاہ کریندی ہے۔ اکرم قریشی دے تنقیدی شعور بارے فرید ساجد لکھن:

”ایہ بجا ہے جو اکرم قریشی دا تنقیدی مزاج تیز تے تندہا۔ مگر انھاں دا تجربیے تے تبصرے وچ ہمدردی ہوندی ہئی۔ جیڑھی جو تخلیق کار دے مستقبل بارے اونکوں دگ دکھیندی ہئی۔ انھاں دی تنقید وچ مصلحت پرندانہ رویہ کینا ہوندا یا۔ جڈاں جو انھاں دی تنقید نقد و نظر مال گہرا تعلق رکھیندی ہئی۔ آپ دے دلائل مضبوط تے جان دار ہوندے ہن۔“ (11)

رمضان طالب (1935ء تا 2013ء) صوفی طبع انسان اتے لکھاری ہن۔ مذہبی حوالے نال انھاں دی جاں نچھاؤ سنو پوری ہے۔ انھاں دی پہلی نثری کتاب ”محبوب رب دا“ سیرۃ النبی ﷺ تے مشتمل 1994ء کوں چھپی ہے۔ انھاں دی ڈوجھی کتاب ”سفر سوئے دیں دا“ (عرب شریف دا سفرنامہ) 2005ء کوں منظر عام تے آئے۔ رمضان طالب دی چھیکڑی کتاب ”میں کون؟“ انھاں دی آپ بیٹی تے ادبی پنڈہ وہائی دے موضوع تے 2006ء کوں سرانیکی ادب دا حصہ بنی ہے۔ محمد یار قیصرانی المعروف م۔ ی قیصرانی (1945ء تا 2014ء) سرانیکی زبان تے ادب دے مشہور لکھاری تھی گزیرن۔ انھاں دی کتاب ”سراونکی تاریخ واراں“ سرانیکی ادب دی تنقید تے تحقیق دے میدان وچ اہم کتاب ہے۔ انھاں تاریخ واراں وچ جنگ نامے تے رزیے وی موجود ہن۔ م۔ ی قیصرانی دی ایہ کتاب 1994ء کوں چھپی ہے۔

حفیظ الرحمان المعروف طاہر تونسوی (1948ء تا 2019ء) سرانیکی ادب دے ماندے نقاد تے محقق تھی گزیرن۔ انھاں دی کتاب ”سراونکی وچ مزاحمتی شاعری“ تنقید تے تحقیق پاروں اپنا نونیکا مقام رکھیندی ہے۔ انھاں دی ایہ کتاب 1995ء کوں منظر عام تے آئی ہے۔ انھاں دی ڈوجھی کتاب ”سراونکی ادب ریت تے روایت“ وی تنقیدی تے تحقیقی موضوعات دا ہوں وڈا حوالہ ہے جیڑھی جو ”سراونکی ادبی بورڈ: ملتان ادارے ولوں 2010ء چھپ کر ایں سامنے آئی۔

جاوید احسن خان (1948ء، 2014ء) اردو اتے سرائیکی ادب وچ اہٹی نو لیکھی سُچان رکھیندے ہن۔ انھن دی کتاب ”سرائیکی ثقافت“ تنقید تے تحقیق پاروں ہک اہم کتاب ہے۔ موصوف دی ایہہ کتاب ”دی اسلامیہ یونیورسٹی بہاول پور“ اتے ”ہماء الدین یونیورسٹی ملتان“ دے نصاب دیاں معاون کتاباں وچ شامل ہے۔ جاوید احسن خان دی کتاب ”سرائیکی ثقافت“ سلیمان ادبی اکیڈمی دیرہ غازی خان کنوں 1995ء کول منظر عام تے آئی۔ سلیمان ادبی اکیڈمی دی طرفوں انجینئر مدثر احمد دا افسانوی مجموعہ ”ریت کریت“ 1996ء کول شائع تھیا۔ بشری قریشی (22 جنوری 1972ء) دہستان دیرہ غازی خان دی مشور افسانہ نگار خاتون ہے۔ انھن دا افسانوی مجموعہ ”پیت پیت“ 1997ء کول چھپیا اتے بشری قریشی دا ایہہ افسانوی مجموعہ اکادمی ادبیات پاکستان دی طرفوں صدارتی ایوارڈ یافتہ ہے۔

فرید ساجد لغاری (1974ء) سرائیکی ادب تے اردو ادب دے ماندے شاعر، ادیب، نقاد، محقق، ماہر لسانیات، ماہر فریدیات اتے علم عروض دے ماہر ہن۔ انھن دیاں سرائیکی تے اردو نثری لکھتاں ادبی تاریخ دا معتبر حصہ ہن۔ اکرم قریشی دے تنقید شعور کول اگوتیں ودھاون وچ فرید ساجد لغاری دی مقننہ تنقید سونے تے سماگے دے برابر ہے۔ فرید ساجد دے تنقیدی شعور بارے ماندے نقاد و محقق سیں جاوید احسن خان لکھن:

”فرید ساجد سیں ہوریں ماندے نقاد سیں محمد اکرم قریشی دے شاگرد خاص ہن۔ جیڑھے سرائیکی شعروادب وچ تنقید دے حوالے نال سُچا پو مقام دے مالک ہن۔ سرائیکی شاعری دی ریت روایت اتے خواجہ فرید دے حوالے نال انھن دیاں خدمتاں قابل قدر ہن۔ اکرم قریشی سیں دے مکتب وچ جنھن نوجوانیں شاعرانہ فیض حاصل کیتے انھن وچوں فرید ساجد دا نال منفرد ہے۔“ (12)

فرید ساجد لغاری دی مقننہ تنقید سرائیکی ادب سانگے بھاگ وند ثابت تھئی۔ انھن دی تنقید دے بعد سرائیکی شعری ادب بنیادی عیب کنوں محفوظ تھی گئے۔ محبوب تابش (1978ء) سرائیکی ادب دے سجاک ماٹھوں ہن۔ سو جھوٹی دے میدان وچ اہٹی نو لیکھی سُچان رکھیندے ہن۔ انھن دا سفر نامہ ”رول گابا“ (پندہ وہانی) دے نال 2005ء کول منظر عام تے آیا۔ انھن دی تحقیقی تے تاریخی کتاب ”عشق پندہ و کھرے“ 2013ء کول سرائیکی ادب دا حصہ بنی۔ انھن دی ترجمی نثری کتاب ”سوہنا سائیں“ مرتبہ ہے۔ ایہہ کتاب صابر چشتی و سل پتوار تے لکھی ہوئے تنقیدی تے تحقیقی مضمونیں دا مجموعہ ہے۔ جیکوں ڈاکٹر محبوب تابش 2019ء کول چھپوا کر سرائیکی نثری ادب وچ بہترین ودھارا کیتے۔ دلبر مولائی (1969ء) اردو اتے سرائیکی زبان دے معتبر لکھاری ہن۔ انھن دا نثری سفر نامہ ”توبہ دے مسافر“ (سفر نامہ عرف تے عراق) 2014ء کول چھپیا۔

مولانا محمد شفیع احمدائی (1953ء) مذہبی اسکالر ہن۔ اہٹی ماء یولی سرائیکی زبان اتے سرائیکی ادب نال بے انت پیار کریندن۔ انھن دی تحقیقی کتاب ”آمنہ دالعل“ نبی کریم ﷺ دی حیاتی تے لکھی ہوئی ہے۔ سرائیکی ادب وچ سیرت نگاری تے ایہہ پہلی کتاب ہے جیڑھی ضخامت دے اعتبار نال اپنے اندر وکھرپ رکھیندی ہے۔ مولانا محمد شفیع احمدائی دی ایہہ اہم کتاب 1439ھ کول چھپ کر سرائیکی ادب وچ ودھارے دا سبب ہے۔ ارشاد ڈبروی (1967ء) سرائیکی شاعر و ادیب ہن۔ کربلائی ادب نال انھن دا گہرا واسطہ ہے۔ انھن دی تحقیقی کتاب ”مقصود کربلا ہے“ 2021ء کول چھپی اتے ”قلم توں علم تیں“ دے عنوان نال انھن دی ڈوجھی کتاب جیڑھی جوتنقیدی تے تحقیقی اتے رثائی ادب دا خوب صورت جائزہ ہے، 2023ء کول کربلائی سرائیکی ادب وچ ودھارے دا سبب ہے۔ احسان چنگوانی (1971ء) سرائیکی دھرتی تے وسیب دے ماندے جتھے ہن۔ سرائیکی صحافت اتے ثقافت دی اتوالی پاروں اہٹی وکھری سُچان رکھیندن۔ سرائیکی صوبے دا موہری نقاد انھن اپنے طالب علمی دے دور وچ پیش کیتا ہا۔ ماندے نثر نگار ہن۔ انھن دی مشہور کتاب ”سرائیکی اکھاٹیں دا ارتقاء“ 1999ء اتے ”داناویں دیاں گالھیں“ 1996ء کول منظر عام تے آئی ہے۔ سرائیکی مزاحمتی ادب دے تنقیدی مطالعے دے حوالے نال انھن دی کتاب ”سرائیکی مزاحمتی ادب“ 2004ء کول تنقیدی ادب وچ ودھار ثابت تھئی ہے۔ انھن دی چھیکڑی کتاب شخصیت نگاری پاروں اہٹی سُچان آپ ہے۔ انھن ”یقین محمد ساجد شخصیت تے فن“ 2016ء کول کتاب لکھ کر انیں شخصیت نگار سو جھوٹیں دی صف وچ اپڑن

نویکی جاہ بٹائی ہے۔ سید مالک اشتر (1978ء) سرانیکی زبان دے ماندے شاعر آتے نثر نگار ہن۔ انھاں دی کتاب ”سور کر بلائی شخصیت تے فن“ (تنقیدی تے تحقیقی مطالعہ) 2009ء کول منظر عام تے آئی ہے۔

منشاء فریدی (1978ء) دا تعلق وی ”دستان اکرم قریشی ماٹ احمدائی“ نال ہے۔ منشاء فریدی سرانیکی ادب دے ماندے شاعر و نقاد تے سوچواواں سائیں فرید ساجد لغاری دے شاگرد ہن۔ سرانیکی نثری ادب وچ انھاں دیاں لکھتاں پورے اعتماد نال اپٹا وجود رکھیندین۔ انھاں دا سولھاں صفحے دا تنقیدی کتابچہ ”چیک تے لیک“ نقد و نظر دے اعتبار نال ایہٹی نچاں آپ ہے۔ منشاء فریدی دا تنقیدی کتابچہ ”چیک تے لیک“ تنقید بر کتاب ”چپ دی چیک“ مصنفہ: پروفیسر شبیر ناز دے شعری مجموعے دا تنقیدی مطالعہ ہے جیہہ 2004ء کول ”بزم اکرم ماٹ احمدائی“ دیرہ غازی خان، کون پھچھے۔

ڈاکٹر ایاز احمد (1984ء) سرانیکی زبان تے ادب دے ماندے نثر نگار ہن۔ ایہٹیاں تعلیمی خدمات ”غازی یونیورسٹی“ دیرہ غازی خان، ادا کریندے پئے ہن۔ انھاں دے کئی تنقیدی تے تحقیقی مضمون کئی رسالیں اتے قومی اخباریں وچ پھچدے رہ ویندن۔ ایں مٹھے تیں انھاں دیاں ترانے کتاباں منظر عام تے آچکیاں ہن۔ انھاں دی پہلی کتاب ”سرانیکی افسانے وچ علامت نگاری دی روایت“ (تنقید تے تحقیق) 2016ء تے ڈوجھی سو بھ ”سرانیکی افسانے وچ مزاحمت نگاری“ (تنقید تے تحقیق) 2021ء کول منظر عام تے آئی ہے۔ جیہی افسانوی ادبی دے ویورے پاروں ہک اہم کتاب ہے۔ انھاں دی کتاب ”سرانیکی ادب تے لسانی نظریے“ (تنقید تے تحقیق) 2019ء کول پھچھی ہے۔ جیہی جولسائیت دے سارے پکے نثار کریندی ہے۔ دیرہ غازی خان دی سرانیکی نثری روایت وچ تنقید، تحقیق، افسانوی ادب اتے غیر افسانوی ادب دے نال نال مذہبی نثری ادب دی ٹورتے روایت بھاگیں بھری ہے۔ دیرہ غازی خان دے سرانیکی نثر نگار سرانیکی ادب دی تاریخ وچ علیحدہ مقام رکھیندے ہن۔ یقیناً انھاں دا ایہ نثری اثاٹ سرانیکی ادب دی تاریخ وچ ہوں اچیرے مقام دے نال ودھارے دا سبب ہے۔

حوالہ جات

- 1- وارث سرہندی ایم اے، علمی اردو لغت (جامع)، علمی کتاب خانہ، لاہور، 2003ء، ص 707
- 2- مولوی فیروز الدین، فیروز اللغات، فیروز سنز، لاہور، 2007ء، ص 160
- 3- مولوی نور الحسن نیور اللغات (جلد دوم)، نیشنل بک فاؤنڈیشن، اسلام آباد، 2006ء، ص 23
- 4- طاہر تونسوی، ڈاکٹر، سرانیکی ادب ریت تے روایت، سرانیکی ادبی بورڈ (رجسٹرڈ)، ملتان، 2010ء، ص 138
- 5- علامہ اقبال، کلیات اقبال (اردو)، اقبال اکادمی، لاہور، 2007ء، ص 207
- 6- محمد شہزاد سحرانی، فرید ساجد لغاری کی نثری خدمات، مقالہ بی ایس، غازی یونیورسٹی، دیرہ غازی خان، 2016ء تا 2020ء، ص 18
- 7- ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز، مختصر زبان و ادب سرانیکی، مقتدرہ قومی زبان پاکستان، اسلام آباد، 2009ء، ص 35
- 8- ساگی، ص 31
- 9- ساگی، ص 31
- 10- ذکاء اللہ انجم ملغانی، دیباچہ، مشمولہ، سیر دیہات، الکتاب گرانکس اشاعت دوم، ملتان، 2016ء، ص 12
- 11- فرید ساجد لغاری، اکرم قریشی شخصیت تے فن، دامان پبلشرز، دیرہ غازی خان، دسمبر 2013ء، ص 57
- 12- جاوید احسن خان، (مضمون)، مٹھاوٹ داسڈ، مشمولہ، بھونیں تراماں، دامان پبلی کیشنز، دیرہ غازی خان، 2010ء، ص 16